

PRAVNI DELIKT, PRAVNA SANKCIJA I PRAVNA ODGOVORNOST

I. PRAVNI DELIKT

1. Pravila društvenog reda pratila su ljudski rod, u manjoj ili većoj meri, gotovo kroz čitavu njegovu istoriju. Što je čovek bivao civilizovaniji, to je sve više podvrgavan normama koje uređuju njegovo ponašanje u društvenoj sferi. Civilizacija je, takoreći, zarobila čoveka, uništila njegovu slobodu iz »pećinskog« i »šumskog« doba. Našavši se u okovima raznovrsnih socijalnih normi, čovek je zadržao potpunu slobodu postupanja jedino u odnosu sa samim sobom, u svome nevidljivom intelektualnom svetu; znači, slobodu mišljenja, ali ne i slobodu saopštavanja svojih misli. Samo tu njegovo ponašanje nije moglo biti podvrgnuto efikasnoj društvenoj kontroli i zato je, silom prilika, moralo biti prepušteno njegovom nabeđenju. Čim izađe iz tog odnosa sa samim sobom, prinuđen je da svoje ponašanje uputi pravcima koje mu obeležavaju društvene norme ili pravila. Na tim putevima on se susreće sa ostalim članovima društva, uspostavlja i željene i neželjene kontakte, zasniva raznovrsne odnose. A u tim odnosima izlaže se stalnoj opasnosti da se ogreši o neki društveni ideal, da se kompromituje. Mnogobrojne su i raznovrsne norme koje njegovo ponašanje kao člana određene društvene zajednice »kroje« i usmeravaju. One su, uglavnom, moralne, političke ili pravne prirode. Nepostupanje u skladu sa zahtevima bilo koje od njih ima odioznu kvalifikaciju »društvenog delikta«, radnje koja vređa zakone društva. A koji su i kakvi to zakoni?

Pojam zakonitog i nezakonitog, moralnog i nemoralnog postupka, veoma je relativan, i u vremenskom i u geografskom pogledu. Nekada se smatralo zločinom ono što se danas smatra za zakonito, i obrnuto. Svaki narod i svaki vek ima svoje pojmove o zakonitom i nezakonitom, o moralnom i nemoralnom. Čovečanstvo je još suviše daleko od onog stupnja savršenstva kad će svi ljudi, kao jednorodna bića obdarena istim razumom, složiti se u poimanju istinitog i lažnog, pravičnog i nepravičnog, zakonitog i nezakonitog, kao što su se već složili u tome da se sunce ne okreće oko zemlje, već zemlja oko sunca; kao što su se složili u mnogim matematičkim aksiomima. Jedva da smo se samo za koju godinu odmakli od doba u kome su vladali surovi moralni i pravni zakoni, na primer, u porodičnim odnosima. Setimo se samo onog oca-tiranina pred kojim drhte u strahu sva »kućna čeljad« i kome ni njegova supruga ne sme »u oči da pogleda«. Ko je mogao njemu da porekne moralno pravo na nasilje čak i nad naklonostima i osećanjima svoje dece. Prestupnicom se smatra-

la devojka koja se protivno volji svojih roditelja udaje za voljenog čoveka, odbijajući da pruži ruku onome u čiji su džep ili položaj zaljubljeni njeni roditelji. I najsvetlija intima čovekova bila je, dakle, podvrgnuta prinudi društvene norme; ni srce njegovo nije moglo slobodno da se opredeli. A možemo li biti sigurni da takvi i slični moralni zakoni nisu još i do danas ostali ponegde jači od pravnih?

2. Pošto u društvu postoje tri osnovne vrste socijalnih normi kojima čovek duhuje pokorenost, postoje i tri vrste odgovarajućih delikata: moralni, politički i pravni. Ostavljajući po strani prve dve, zadržaćemo se na ovoj poslednjoj.

Pravni delikt je, najprostije rečeno, svako društveno štetno ponašanje koje je pravno nedopušteno. Kako u društvu postoje raznovrsne pravne norme to i delikti mogu biti različiti: krivični, administrativni, disciplinski, građanski itd. Oni se međusobno razlikuju po sadržini radnji iz kojih se sastoje, po karakteru društvenih odnosa kojih se tiču i po stepenu štetnosti za društvo. Pa ipak, svim pravnim deliktima svojstvene su i neke zajedničke osobine. Zbližava ih najpre, njihovo unutrašnje jedinstvo oličeno u socijalnoj suštini. Pored toga, svi oni imaju zajednička i neka spoljašnja obeležja koja ih karakterišu kao posebnu društvenu pojavu. Da počnemo od tih obeležja.

1) Pre svega, pravne delikte čine ljudi, a ne prirodne sile, stvari, biljke ili životinje. To je i razumljivo, budući da su oni skopčani sa pravnim normama koje regulišu samo društvene odnose. Istina, u dalekoj prošlosti ljudima nije bilo dovoljno jasna priroda prava pa su pravnu odgovornost protezali, ponekad, i na životinje i mrtve stvari. Za to vreme moglo bi se jedino uslovno govoriti o pravnim deliktima kao radnjama koje vrše ne samo ljudi već i životinje. Ali, taj period pravne istorije toliko je daleko otišao u prošlost da smo na njega ogotovo izaboravali. Učinioci pravnog delikta (delikventi) mogu danas biti samo ljudi kao pravni subjekti i njihove organizacije. I to opet ne svi. Delikti su, naime, skopčani sa neispunjavanjem pravnih obaveza za koje su sposobna samo potpuno razumna lica. Deca do određenog uzrasta i duševni bolesnici ne mogu biti delikventi. Kad oni, na primer, pričinu štetu drugome, neće odgovarati; odgovaraće lica koja su dužna da se o njima staraju. Kao deliktno postupanje ne smatra se, dakle, ponašanje neuračunljivog lica, mada je ono društveno štetno, već ponašanje onoga ko svojom krivicom nije vršio dužan nadzor nad njime. U tome se sastoji smisao tzv. »odgovornosti za radnje drugih lica«. Ovaj pravno-tehnički izraz gotovo da više škodi nego što koristi pravnici, jer je, u krajnoj liniji, reč o odgovornosti za svoje a ne za tuđe ponašanje.

2) Pravni delikti su vidljive radnje ljudi, a ne njihove misli ili osećanja. Namere i emocije koje nemaju svoje pojavne oblike ili manifestacije u konkretnim ljudskim radnjama (činjenju ili nečinjenju) pravno su irelevantne. Na tu okolnost ukazivao je i Marks: »Samo utoliko ukoliko ja iskazujem sebe, ukoliko stupam u oblast stvarnosti, ja stupam u sferu koja je podređena zakonodavcu. Mimo svojih radnji, ja apsolutno nisam njegov objekt«. Pravo reguliše društvene odnose u želji da utiče na volju i svest njegovih učesnika. Međutim, svest i volja, sami po sebi, ne mogu se proglašavati za protivpravne, niti povlačiti pravnu odgovornost svojih subjekata nezavisno od njihovog ponašanja u spoljašnjem sve-

tu. To isto važi i za bilo koja psihička stanja i osobine ličnosti. Međutim, ovaj demokratski princip pravne odgovornosti u praksi nije uvek u svetu i poštovan. On je bio često ignorisan naročito kod pravnih delikata političke prirode. Otuda su, na primer, najbliži srodnici, odnosno članovi porodice izvršioca krivičnog dela, ipso facto, proglašavani takođe za delikvente, bez obzira na to da li su oni u konkretnom slučaju ispoljili zaista svoje nedozvoljeno ponašanje. Istorija je u veoma bliskoj prošlosti zabeležila slučaj apriorne inkriminacije pripadnosti porodici izvršioca dela, i to u jednoj socijalističkoj zemlji¹.

3) Svi pravni delikti predstavljaju protivpravna ponašanja ljudi i njihovih organizacija. Njima se vređaju isključivo pravne norme kao najimperativnije društvene norme. Tim normama zaštićene su najveće društvene vrednosti pa su zato i pravni delikti štetniji od svih drugih delikata. Ovim ne mislimo reći da su oni potpuno odvojeni od moralnih i političkih delikata. Zna se da u velikom broju slučajeva među njima postoji podudarnost; samo što ona nije, ipak, potpuna. Ako su, naime, pravni delikti ujedno i moralni, odnosno politički, nije uvek i obrnut slučaj. Samo najteži moralni i politički delikti imaju ujedno i pravnu sankciju. Veliki broj njih inkriminirani su jedino moralnim i političkim normama. To su moralni i politički delikti u »čistom obliku«, za koje se ne može reći da predstavljaju protivpravne radnje.

Kad se kaže da je neka ljudska radnja protivpravna, time se hoće reći da je ona protivna pravnim normama određene države. Međutim, iz toga ne treba zaključiti da je svaka radnja koja nije u skladu sa pravnom normom samim tim i protivpravna. Nije, dakle, dovoljan svaki nesklad između radnje i poruke (diskriminacije) koju norma sadrži. Potrebna je radnja koja ima karakter protivljenja, suprotstavljanja zahtevima sadržanim u pravnoj normi. Takva radnja znači, u stvari, »napad« na normu a ne samo bezazleno nepoštovanje njenih zahteva. Suprotstavljanje nije opet moguće svakoj pravnoj normi, već samo onoj koja sadrži neku zabranu ili zapovest. Ako zabrane ili zapovesti u njoj nema, ako norma više preporučuje određeno ponašanje svojim adresatima nego što ga imperativno nalaže (*leges imperfectae*), onda nepoštovanje njene poruke ne može imati karakter protivpravne radnje. Takvim ljudskim ponašanjem ne nanosi se »udarac« pravnom poretku i onaj ko se ponašao drukčije nego što norma traži nije se »sukobio« sa zakonom. Stoga se, na primer, za onoga ko nije poštovao zakonom propisanu formu za zaključenje ugovora ne može reći da je izvršio protivpravnu radnju. Takvim svojim držanjem on nije nikoga ni ošteti. Pravne norme koje propisuju da se neki ugovori imaju zaključivati u određenoj formi ne zabranjuju da se oni zaključuju i mimo te forme, samo što ne priznaju njihovu pravnu važnost. Ali, ako neko odbije da ispuni svoju obavezu iz punovažnog ugovora, onda je njegovo ponašanje protivpravno isto onako kao i prouzrokovanje štete drugome. Znači, ponašanje koje norma zahteva od pravnih subjekata nije samo sebi cilj. Njime se obezbeđuju drugi ciljevi:

1. Na primer, Odluka CIK SSSR od 8 juna 1934 određivala je krivičnu odgovornost punoletnih članova porodice pripadnika vojnih snaga SSSR koji prebegnu preko granice. Na nju se kao na loš primer ukazuje u današnjoj sovjetskoj pravnoj književnosti (Videti Samoščenko, Ponjatje pravonarušeniya po sovjetskomu pravu, 1963, str. 11).

zaštićuju se određeni interesi. Pravne zabrane i pravne zapovesti stavljaju se u službi određenih društvenih interesa, tako što direktno ili indirektno upućuju na ponašanje koje je u skladu sa interesima koji se žele zaštititi. Sve dok taj interes ne bude napadnut ili ugrožen nekom ljudskom radnjom koja je u neskladu sa zahtevima pravne norme, ne može biti reči o pravnom deliktu.

4) Najzad, pravni delikti su skrivljene protivpravne radnje učesnika u društvenim odnosima. Krivica je subjektivna strana pravnog delikta, određeno psihičko stanje delikventa koje se sastoji u njegovom odnosu prema protivpravnoj radnji i njenoj posledici. Ona pokazuje njegov negativan stav prema interesima društva koji se pravom štite. U tome se sastoji njena socijalna sadržina koja povlači društveni ukor i odgovornost delikventa. Bez krivice nema pravnih delikata u pravom smislu.

Skrivljene mogu biti samo protivpravne radnje. Ako je određeno ponašanje zakonom dozvoljeno, ono ne može biti skrivljeno sa stanovništa prava. Krivica uvek pretpostavlja protivpravnost². Kad sudija utvrdi da izvršena radnja nije protivpravna (na primer, zato što je preduzeta u nužnoj odbrani), on se neće ni upuštati u ocenu pitanja krivice. Poimajući bukvalno ovu činjenicu, neki pravni pisci pošli su putem potpunog izjednačavanja krivice i protivpravnosti, tj. sveli su krivicu na protivpravno ponašanje. Ta tendencija ispoljena je naročito u francuskoj pravnoj književnosti, a donekle i u sovjetskoj³. U novije vreme ovo mišljenje se s pravom bolja. Rešeno je da krivica kao psihološko stanje izvršio- ca protivpravne radnje ne može biti isto što i sama radnja. U spolnjem svetu krivice se manifestuje u protivpravnim radnjama, ali to još uvek ne znači da je protivpravnost element pojma krivice⁴.

5) Dosad je bilo govora o spoljašnjim obeležjima pravnih delikata koja su zajednička za sve njih. Ali, u tome se ne iscrpljuje njihova sličnost. Oni imaju zajedničko i nešto što je još važnije od spoljašnjih obeležja: socijalnu suštinu. Ona odjedinjuje sve vrste pravnih delikata i omogućuje jedan opšti teorijski pristup njima. Da je bliže pogledamo.

Svaki pravni delikt predstavlja radnju koja nanosi štetu društvu u celini ili pojedinim njegovim članovima. Rezultati njegovi se direktno ili indirektno odražavaju na zakonom zaštićene društvene odnose koji su se pokazali kao predmet napada. Ima delikata koji nanose materijalnu štetu, tj. izazivaju neposredno realne posledice u društvenim odnosima, među kojima su neke otklonjive a neke neotklogjive (na primer, ubistvo, telesna povreda, širenje epidemije i sl.). Ali, to nije osobina svih njih jer se neki iscrpljuju u »goloj« povredi pravne norme, u apstraktno stvorenoj opasnosti po društvo. U zavisnosti od toga, u pravnoj teoriji se čini podela delikata na »materijalne« i »formalne«. Međutim, jedno je ipak prisutno uvek: svi pravni delikti nanose nematerijalnu štetu društvu (moralnu, idejnu, političku.) Oni unose dezorganizaciju u društvene odnose

2. Ovo ipak nije sasvim nesporno u pravnoj teoriji. Postoji, naime, i mišljenje da pojam krivice ne treba vezivati za pojam protivpravnosti, tj. da umišljaj i nehat mogu biti i neprotivpravni (Tahrov, Objazateljstva, vznikajuščie iz pričinienia vreda, str. 24).

3. Videti Ma veev, Osnovanija graždansko-pravnoj otvetstvenosti (1970) str. 189. str. 189.

4. Matveev, isto, str. 190.

koji su pravom regulisani, narušavaju društvenu disciplinu i podrivaju autoritet prava. Naročito su štetni oni delikti koji ostaju nekažnjeni jer pravo nije potvrdilo svoj autoritet.

Zbog toga što su društveno štetni⁵⁾, delikti i jesu zabranjeni. Sa stanovišta njihove zabranjenosti, oni se mogu definisati kao skrivljena neispunjavanja pravnih obaveza imperativno naloženih od strane države ili dobrovoljno preduzetih od strane delikvenata. Pojam »zabranjenost prava« izražava sadržinu obeležja protivpravnosti radnje iz koje se delikat sastoji. Protivpravnost je pravni izraz društvene štetnosti pravnih delikata. Delikti nisu štetni zato što su zabranjeni, već su zabranjeni zato što su štetni. Štetnost je, znači, uzrok a zabrana je njegova posledica. Ali svi pravni delikti nisu pojednako štetni; neki su to u većoj a neki u manjoj meri. Prema stepenu njihove štetnosti, bira se i vrsta pravne norme koja će zabranu propisati. Najštetniji delikti zabranjeni su normama krivičnog prava, a najmanje štetni građanskopravnim normama. Ovakav rang zabrana nije bez značaja. Ono što je zabranjeno normama krivičnog prava ne može se smatrati dopuštenim ni sa stanovišta drugih vrsta pravnih normi. Tu važi princip da je manje uvek sadržano u većem. Ali to ne znači da će učinilac krivičnog delikata iskusiti uvek i pravne sankcije predviđene normama ostalih grana prava. Do toga bi moglo doći samo u slučaju kad postoji »dvojnaka« zaštita određenog društvenog odnosa, tj. kad zabranu jedne iste radnje izriču norme dve ili više različitih pravnih oblasti. To je tzv. »kumuliranje delikta«, koje povlači kumuliranje i odgovornosti. Na primer, jedna ista radnja može predstavljati i krivični i disciplinski delikt. U tom slučaju delikvent će, istovremeno, biti podvrgnut krivičnoj i disciplinskoj odgovornosti. Neki pravni pisci smatraju da kumuliranje može biti i kod krivičnih i građanskih delikata. Mi, međutim, mislimo da je to stanovnište pogrešno, ali ćemo svoje mišljenje objasniti kasnije, kad budemo govorili o odnosu krivične i građanske odgovornosti.

6. Kad je reč o pravnom deliktu kao zabranjenoj radnji, da ukazemo još na njen odnos prema krivici izvršioca. Ovaj problem svodi se na pitanje da li je protivpravnost čisto objektivna ili objektivno-subjektivna kategorija. Drugim rečima, može se protivpravnom smatrati i ona radnja koja krši pravnu zabranu ali koja se može upisati u krivicu njenom izvršiocu? Pravni pisci se razilaze na tom pitanju. Jedni smatraju da treba praviti razliku između objektivne i subjektivne protivpravnosti. Objektivna protivpravnost bi se sastojala u samoj povredi nekog pravnog propisa, pri čemu nije uopšte od značaja da li u tome učestvuju svest i volja izvršioca radnje. Subjektivna pak protivpravnost podrazumeva ponašanje protivno pravnoj normi koje je praćeno svesću i voljom izvršioca. Znači, pojam protivpravne radnje ne nosi u sebi i krivicu lica koje radnju izvršava⁶⁾. Međutim, veliki broj autora smatra da svaki pravni delikat predstavlja skrivljeno protivpravno ponašanje⁷⁾. I nama se čini da ovo gledište

5. Namerno upotrebljavamo izraz »štetni« a ne »opasni«. Sve društveno štetne radnje nisu, naime, istovremeno i opasne. Opasnim se mogu nazvati samo one radnje koje osobito štetne po društvo. Zato su neki građanski delikti samo štetni a ne i opasni. Izraz »štetan« širi je, dakle, po svome domašaju od izraza »opasan«.

6. Videti Lehmann, Allgemeine Teil des Bürgerlichen Gesetzbuch, 4 Auflage (1963), str. 321.

7. Lejst, Sankcii v sovetkom prave (1962), str. 63.

više odgovara pojmu delikata. Društvena štednost delikata sastoji se, naime, kako u spoljašnjoj delatnosti delikventa tako i u njegovom unutrašnjem psihičkom odnosu prema svome ponašanju. Pravni delikti su akti svesnog ljudskog postupanja i zato sva lica i nemaju deliktnu sposobnost. Istina, ima slučajeva kad i deliktno nesposobna lica trpe određene neugodne pravne posledice svoga ponašanja kao i pravi delikventi (na primer, naknađuju štetu koju su prouzrokovala drugima). To je rezultat činjenice da neke pravne norme zabranjuju i određene radnje koje su samo objektivno štetne (neskrivljene). U drugim opet slučajevima štetno ponašanje ponašanje deliktno sposobnog lica povlači za njega pravnu posledicu sasvim nezavisno od krivice (tzv. objektivna odgovornost). I to zakon takođe zahteva.

Zapitaćemo se otud da li i te radnje treba smatrati pravnim deliktima. Ako na to pitanje odgovorimo potvrdno, onda time odbacujemo ideju o jedinstvenom pojmu pravnog delikata. Mi smo, međutim, pošli od obrnute premise u svojim izlaganjima i želja nam je da nju i dokažemo. Nećemo uvoditi pojam »kvazi-delikta« jer sa njim pravna teorija, kao što je poznato, ima loše iskustvo. Reći ćemo samo da izvesne radnje, koje su zbog svojih posledica objektivno štetne po društvo, povlače za njihovog izvršioca iste one prinudne mere koje i pravi pravni delikti. Stoga bi izgledalo logično da se i one svrstaju u pravne delikte. Ali to bi bila prilično gruba klasifikacija. Neunošenje takvih radnji u pojmovni okvir pravnog delikta ne mora se pravdati suviše tananim obzirima. Postoje za to i obziri koji se daju videti »golim okom«. Njih ćemo pokušati još da objasnimo u narednim izlaganjima. A ta težnja odvodi nas pitanju pravne sankcije.

II PРАВNA SANKCIЈА

1. Rekosmo da se pravni delikt sastoji u neizvršavanju pravne obaveze. Pod njom podrazumevamo neophodnost određenog ponašanja za članove društva. Pravne obaveze obezbeđene su pravnim sankcijama, tj. pretnjom da će se upotrebiti državna prinuda. Međutim, svi zahtevi pravnih normi ne stvaraju za ljude pravnu obavezu snabdevenu sankcijom. Nepoštovanje nekih od njih ne povlači mere državne prinude. Zakon, naime, često ukazuje na potrebu da se preduzmu određene radnje kako bi se postigao željeni pravni rezultat ili izbegle neželjene pravne posledice. Takvi zahtevi postavljaju se često u materijalnom i procesnom građanskom pravu. Na primer, traži se da ugovor o jemstvu bude zaključen u pismenoj formi i ukazuje na nemogućnost da se njegovo postojanje dokazuje drugim dokaznim sredstvima mimo pismene isprave; zahteva se da određene parnične radnje budu preduzete u propisanom roku, da se iznete tvrdnje i prigovori dokažu i sl., uz istovremeno ukazivanje na neugodne pravne posledice koje će zadesiti stranke ako se ne povinuju naređenju zakona. Sve te zapovesti ne stvaraju pravne obaveze u pravom smislu. One nemaju kategoričan, već hipotetičan karakter jer su pravni subjekti slobodni da ih izvrše ili ne izvrše, zavisno od ciljeva kojima streme. Pritom opštu neophodnost poštovanja tih »obaveza«, država u svakom pojedinom slučaju ne prinudava, već samo podstiče na vršenje odgovarajućih radnji. Moguće odstupanje od normi koje određuju »obaveze« te vr-

ste ne smatra se protivzakonitim činom pa se zato ono zakonom i ne za brani. Posledice njihovog nepoštovanja jesu neugodne za lica koja pogađaju ali se one ne mogu, ipak, ubrajati u pravne sankcije u pravom smislu. Cilj sankcije je borba protiv povrede pravnog poretka, a u navedenim slučajevima ne može biti reči ni o kakvoj povredi jer odgovarajuće pravne norme nemaju zabranjujući karakter; njihovo »kršenje« ne predstavlja pravni delikt jer se time ne nanosi šteta drugome niti stvara mogućnost nanošenja. Ponašanja koja se od pravnih subjekata ovde traže jesu »obaveze u sopstvenom interesu«. Međutim, pravne sankcije imaju za cilj da štite pojedince od tuđih štetnih radnji a ne od njihovih sopstvenih. Zato je neosnovana tvrdnja da postoji tzv. »sankcija forme ugovora«.

Nije redak slučaj da se i samo proglašavanje od zakona nekog pravnog akta nevažećim naziva pravnom sankcijom. Sa stanovišta našeg, to bi bilo pogrešno. Proglašavanje određenog akta nevažećim znači ukazivanje na okolnost da on ne proizvodi pravne posledice, da ne rađa prava i obaveze. Njime se ne propisuje sankcija, već, naprotiv, odbija sankcionisanje posledice koju su stranke imale u vidu⁸). Neki pravници smatraju da nenastupanje pravnih posledica kojima su težila lica koja odnosnu radnju preduzimaju predstavlja izraz »nepotpune sankcije«, tj. sankcije koja nije praćena primenom mera prinude prema delikventu⁹). Drugi opet govore o »sankcijama ništavosti«¹⁰). Oba načina izražavanja zamagljuju pravu suštinu problema. U stvari, problem se svodi na pitanje da li pravno nevažeći akti imaju društveno štetan ili društveno opasan karakter i da li stoga zahtevaju određene radnje od državnih organa sračunate na likvidaciju tih posledica. O tzv. »sankciji ništavosti« može biti reči jedino kod pravnih poslova sa zabranjenim predmetom, ukoliko se ono što je dato ili obećano dati na ime njihovog izvršenja oduzima u korist države. Ali, kad se pravni akt samo poništava i kad se vrši obostrana restitucija datoga, onda poništenje nema karakter sankcije.

Sankcija je, znači, atribut samo pravne obaveze u pravnom smislu; a takvima se mogu smatrati jedino ona pravna stanja od kojih je odstupanje zabranjeno pod pretnjom primene sankcije kao državne prinude. Kategoričnost pravne zapovesti i pretnia prinudom — nerazdvojno su povezani. Da bi smo odvojili sankciju od ostalih »nepovoljnih posledica« nepoštovanja pravnih zapovesti, treba podvući da sankcija nije atribut svake pravne obaveze, već samo one koja ima **kategorički** karakter. To su samo one obaveze čije poštovanje zakonodavac imperativno nalaže, ne dopuštajući bilo kakvu mogućnost odstupanja od zahtevanog načina ponašanja. Ako bi se pravni subjekti ponašali drukčije nego što norma traži, došli bi neminovno u situaciju da oštete ili ugroze tuđa pravno zaštićena dobra. Stoga kršenje takvih obaveza mora izazvati reakciju onih državnih organa koji su dužni da se staraju o njihovom poštovanju. Sankcije su, dakle, samo one pravne posledice koje se **nadovezuju na protivpravno** ljudsko ponašanje, na **delikt**. Radnje koje nisu u skladu sa pravom ali koje nemaju obeležja delikta, ne povlače primenu pravnih sankcija, već posledica druge prirode.

8. Videti i Lejst, navedeno delo, str. 73.

9. Lejst, isto, str. 72.

10. Ioffe-Sargorodskij, Voprosi teorii prava (1961), str. 165-166.

2. Prema načinu na koji služe zaštiti pravnog poretka od protivpravnih (deliktih) radnji, sankcije se mogu podeliti na dve osnovne grupe: na one koje dovode do uspostavljanja narušenog prava i na one koje imaju kazneni karakter. Sankcije iz prve grupe usmerene su na realno uspostavljanje povređenog pravnog odnosa, na prinudnu realizaciju neizvršenih pravnih obaveza. U njih spadaju: prinudno izvršenje, nalažanje obaveze da se naknadi prouzrokovana drugome šteta, ukidanje ili izmena nezakonitih akata i druge mere kojima nije jedina svrha da ostvare zadatak generalne i individualne prevencije već i da zaglode štetu koju je pravni delikat pričinio društvenim odnosima. Dok u kaznene sankcije dolaze mere krivičnog, administrativnog i disciplinskog kažnjavanja, kao i druge mere delovanja koje pravni poredak štite isključivo putem generalne i individualne prevencije.

Samo sankcija koja se sastoji u obavezi naknade štete može se primeniti i realizovati i bez mešanja državnih organa. Za primenu i realizaciju svih ostalih sankcija nužna je odluka nadležnog organa. Odlukom se konstatuje postojanje pravnog delikta i primenjuje odgovarajuća sankcija. Ona, prema tome, predstavlja pravnu činjenicu iz koje nastaju određene obaveze za delikventa (na primer, da se podvrgne lišenju slobode, da plati novčanu kaznu, da se ne bavi određenim zanimanjem i sl.). Drukčije se, međutim, realizuje sankcija koja se sastoji u obavezi da se naknadi šteta. Obaveza delikventa predviđena tom sankcijom nastaje neposredno iz samog delikta. Odluka suda ne stvara njegovu obavezu da naknadi prouzrokovanu štetu niti pravo oštećenog da zahteva naknadu; ona samo potvrđuje postojanje pravnog odnosa i konkretizuje ga. Baš ta okolnost da obaveza na naknadu štete nastaje (po naređenju zakona) neposredno iz činjenice da postoji delikt i objašnjava mogućnost dobrovoljnog izvršenja obaveze od strane delikventa, bez intervencije državnih organa.

3. Za određivanje sadržine niza pravnih sankcija veliki značaj ima stepen društvene štetnosti ili opasnosti pravnih delikata. Ukoliko je delikt štetniji ili opasniji po društvo, utoliko su strožije i pravne sankcije koje se za njega predviđaju. Razume se, tu ipak ne može biti preciznog »doziranja«. Stepem društvene štetnosti, odnosno opasnosti mnogih protivpravnih radnji nije uopšte merljiv. Pravni delikti se, naime, ne razlikuju jedan od drugog kvantitativnim, već kvalitativnim obeležjima. Nemerljive su, isto tako, po svojoj težini i mnoge mere koje čine sadržinu sankcije predviđene pravnom normom. Pa ipak, može se reći da u ukupnoj masi postoji određena srazmera pravnih sankcija sa stepenom društvene štetnosti ili opasnosti pravnih delikata. Najštetnije, odnosno najopasnije protivpravne radnje predviđene krivičnim zakonom povlače, po pravilu, i primenu najstrožijih mera državne prinude. Međutim, zahtev da strogost pravnih sankcija bude u srazmeri sa težinom delikta nije moguće sprovesti u istoj meri kod svih vrsta sankcija. Daleko više to je moguće kod kaznenih nego kod ostalih. Sankcije koje služe uspostavljanju narušenog prava gotovo da i nisu ekvivalentne stepenu štetnosti, odnosno opasnosti pravnih delikata. Sadržina mera predviđenih ovim sankcijama mnogo manje zavisi od okolnosti koje ukazuju na štetnost ili opasnost protivpravnog ponašanja nego od karaktera i obima štetnih pos-

ledica. Šteta se, načelno, naknađuje u iznosu u kome je i pričinjena bez obzira na stepen opasnosti. U tome se pretežno, i sastoji svrha onih sankcija.

III. PRAVNA ODGOVORNOST

a). Opšti pojam pravne odgovornosti

1. »Odgovornost« je pojam koji ima veliku frekvenciju u našem svakidašnjem govoru. On označava jednu isključivo društvenu kategoriju jer samo ljudi mogu biti odgovorni jedni prema drugima. Čovek je jedino živo biće koga prati odgovornost. To je i njegova privilegija i njegova dužnost. Privilegija je zato što sadrži priznanje čovekove ličnosti, a dužnost zato što joj se mora pokoriti, što je ne može izbeći. Van ljudskog društva nema odgovornosti; tamo su svi »neodgovorni«. Istina, ponekad se govori i o »odgovornosti« životinje pred čovekom, čoveka pred bogom i idola pred čovekom. Međutim, sve ove vrste »odgovornosti« rezultat su samo fantastičnog odraza u glavama ljudi njihovih sopstvenih odnosa.

»Odgovarati« znači polagati računa drugima o svojim postupcima koji nisu u skladu sa društvenim pravilima ponašanja i trpeti određene neugodne posledice društvene osude zbog nepoštovanja tih pravila. Odgovornost pretpostavlja, dakle, prethodno postavljanje određenih zahteva čovekovom ponašanju i njihovo neispunjavanje od strane pojedinaca. Ali, ako te zahteve ne ispunjava većina ljudi, onda odgovornosti i nema jer se društvena norma koja te zahteve postavlja izrodila, praktično, u svoju suprotnost; norma je da nema norme. Čovek može biti pozvan na odgovornost samo za one postupke koji vređaju neku važeću društvenu normu. Ukratko: za neki društveni delikt. A pošto postoji i više različitih vrsta takvih delikata, postoji i više vrsta odgovornosti. Na primer: moralna, politička i pravna. Nas, međutim, interesuje samo pravna odgovornost.

Pravna odgovornost je vezana za pravne delikte, kojih, kao što rekosmo, ima više vrsta. Njih izučavaju pojedine naučne discipline: krivično, upravno, radno i građansko pravo. Svaka od njih bavi se ujedno i pitanjem pravne odgovornosti za onu vrstu delikata koja se nalazi u krugu njenog interesovanja. Tako je teorijski interes za problem pravne odgovornosti »sektorski« podeljen na više užih oblasti društvenih odnosa. Ali, pored ovog »decentralizovanog« načina gledanja koje se vrši »iz neposredne blizine« i koje dozvoljava da se vide samo osobitosti pojedinačnih oblika pravne odgovornosti, nedostaje još jedno »centralističko« osmatranje sa odstojanja koje bi omogućilo da se uoče i istaknu i njihova zajednička obeležja. Drugim rečima, nedostaje teorijski pristup pitanju pravne odgovornosti kao opštem pojmu. Razume se, to ne bi mogao biti zadatak nijedne od posebnih naučnih disciplina, već opšte teorije prava. Kod nas ova ideja nije se još dovoljno učvrstila, ali zato je u nekim drugim zemljama postala već stvarnost. Pokušaćemo da ukažemo, ukratko, na neke rezultate ovog načina istraživanja.

2. Iz činjenice da je izvršen određeni pravni delikt nastaje niz odnosa između državnih organa i delikvenata. Oni se gomilaju u postupku isleđenja slučaja, određivanja sadržine konkretne sankcije i njene realizacije. U njihovom ukupnom zbiru, ti odnosi se označavaju zajedničkim

pojmom »odgovornost«. Mada postoje više vidova pravne odgovornosti, svima njima je svojstveno i nešto zajedničko. Svi su oni nerazdvojno vezani za državnu prinudu na poštovanje pravne norme. Svaka pravna odgovornost sastoji se u primeni i realizaciji sankcija iz pravnih normi koje određuju prinudne mere što ih državni organi sprovode prema delikventu. Pravni osnov svake odgovornosti jeste sankcija pravne norme, a pravna činjenica koja uslovljava njen nastanak u svakom konkretnom slučaju — jeste pravni delikt. Ostajući u ovim zajedničkim okvirima, pravnu odgovornost možemo deliti po različitim kriterijumima. Na primer: prema vidovima pravnih delikata i karakteru sankcija koje se primenjuju: na krivičnu, administrativnu, disciplinsku i građansku (imovinsku); prema načinu primene sankcije: na sudsku i administrativnu, odnosno vansudsku; prema subjektu delikta: na individualnu i kolektivnu; prema karakteru povrede pravnog poretka: na »odgovornost za krivicu« i »odgovornost bez krivice«.

Valja reći da o sadržini pojma »pravna odgovornost« ne postoji jedinstveno gledište u teoriji. Neki pravni pisci izjednačavaju odgovornost sa sankcijom. Međutim, to je ipak suviše uprošćeno tumačenje ovog pojma, a svako preterano uprošćavanje vodi nužno ka netačnosti i nepotpunosti objašnjenja. Odgovornost jeste nerazdvojno vezana za sankciju pravne norme, ali se ona sa njom ipak potpuno ne poistovećuje. Osnov odgovornosti čine, naime, pravni odnosi koji proističu iz sankcije, ali je odgovornost »bogatija« od tih odnosa jer sadrži u sebi još mnogo čega u sankciji nema. To su, pre svega, forme realizacije odgovornosti. Sankcija određuje samo meru prinuđivanja koju treba primeniti prema delikventu. Postupak primene i realizacije te mere zavisi od karaktera sankcije ali on nije sa njom i identičan. Na tom planu, sankcija i odgovornost odnose se jedna prema drugoj kao sadržina i forma. Postoji, dakle, »forma odgovornost«, koja ima izvesnu samostalnost u odnosu na »sadržinu odgovornosti«. Tako, na primer, imovinska odgovornost može se ostvarivati i u sudskoj i u vansudskoj formi, a krivična samo u sudskoj.¹¹

3. Sve što rekosmo navodi nas na zaključak da je pravna odgovornost primena i ostvarivanje sankcije koje se vrše u određenom postupku. Kroz nju dolaze do izražaja »pravo na kažnjavanje« i »pravo na prinudnu naplatu« koji su uslovljeni pravnim deliktom. Sankcija čini osnovnu pravnu bazu za odgovornost; bez sankcije, bez državne prinude, ne može biti pravne odgovornosti. Ali prinuda nije jedini element odgovornosti. Sadržinu pravne odgovornosti karakteriše još i društvena osuda ponašanja delikventa. Mere prinude koje se prema njemu primenjuju i jesu upravo izraz takvog raspoloženja. Međutim, ne bi se moglo reći da svaka takva mera znači i odgovornost. Državne prinudne mere medicinskog karaktera (tzv. mere bezbednosti) primenjuju se, na primer, i prema licima koja su neuračunljiva ili smanjeno uračunljiva. Ona se upućuju u zavode radi čuvanja i lečenja. U građanskom pravu imamo opet oduzimanje tuđe stvari i od savesnog držaoca, koji takođe može biti i neuračunljiv. Takve i slične mere prinude nisu plaćene osudom ponašanja lica koje se prinuđava. Njihovo sprovođenje ima takođe svoj pravni osnov u sankciji koju predviđa norma, ali lica prema kojima se one sprovode ne-

11. Lejst, *ibidem*, str. 93.

maju tretman prezrenih lica. Čovek se može učiniti odgovornim samo za svoje voljno ponašanje a ne za svaku vrstu ponašanja. Pretpostavka je za to da on ima mogućnost izbora između više mogućih varijanti ponašanja. Za taj izbor, kojim on ispoljava svoju volju, čovek jedino i može biti učinjen odgovornim. Društvenu osudu zaslužuje samo izbor one varijante ponašanja koji ne odgovara pravnim zahtevima. Ali ako čovečija volja ne učestvuje u tome izboru, tj. ako ponašanje nije svesno već slučajno, onda vredanje pravnih zahteva nije izvršeno sopstvenim postupcima i čovek se za takvo nesvesno ponašanje ne može učiniti pravno odgovornim. I ovo potvrđuje takođe ono što smo napred istakli: da između pravne odgovornosti i pravne sankcije nema potpune podudarnosti. Odgovornost jeste uvek sankcije, ali sankcija nije uvek i odgovorenost.

4. Zasad smo došli do zaključka da su državna prinuda i društveni prezir i krivica elementi potrebni za kvalifikaciju sankcije kao mere pravne odgovornosti. Ali, na tome se ne možemo zaustaviti. Valja reći da, pored njih, u bitna obeležja pravne odgovornosti neki pravni pisci ubrajaju još i okolnost da se ona izražava u određenim neprijatnim posledicama, u izvesnim lišavanjima koja trpi prekršilac prava zbog svoga negativnog odnosa prema pravnim normama i društvenim interesima koji su njima zaštićeni. To lišavanje kome je izložen delikvent može biti lične ili imovinske prirode. Samo pod tim uslovom pretnja odgovornošću je po njima, ustanju da predupređuje vršenje pravnih delikata. Ako bi se odgovornost svodila jedino na prinudno izvršenje obaveze koju je delikvent imao i ranije, on ne bi imao nikakvih pravnih motiva da se uzdrži od vršenja delikata. Sa tog stanovišta, pristalice ovog shvatanja prave razliku između nacionalizacije i konfiskacije kao prinudne mere države.¹² Pa ipak, valja reći da ovo gledište nije jednodušno prihvaćeno u pravnoj teoriji. Njemu se suprotstavlja stanovište po kome je odgovornost ravna svakoj pravnoj prinudi pa da stoga i samo prinudavanje dužnika na izvršenje obaveze koju je on preuzeo predstavlja takođe meru odgovornosti¹³. Dodajmo još da i sam zakonodavac doprinosi često nejasnoći odnosa između duga i odgovornosti, kad, na primer, govori o »odgovornosti« osigurača i jemaa. U oba ova slučeva ne može, međutim, biti reči o odgovornosti jer je ona uvek posledica izvršenog pravnog delikta. Osigurač i jemac nisu delikventi, ukoliko ne prekrše svoje ugovorom preuzete obaveze i izazovu potrebu za prinudavanjem na plaćanje duga. Pojmovna razlika između odgovornosti i duga je očigledna. Dug može biti rezultat i pravno dopuštene radnje (na primer, ugovora). U tom slučaju on se samo **duguje**; za njega se ne odgovara jer nije nastao iz nezakonitog ponašanja. Tek ukoliko se dužnik ogreši o svoj dug, ukoliko mu se dobrovoljno ne povinuje iz straha od sankcije, može doći do njegove odgovornosti. Odgovornost je, dakle, **protivpravan dug**. Ukoliko je dug saglasan pravu, odgovornost za njega postoji samo na planu mogućnosti, stoji u njegovoj senci. Tako konačno možemo zaključiti da odgovornost zahteva kvalifikovani dug, kao i kvalifikovanu sankciju. A kvalifikaciju i jednog i drugog daje protivpravnost radnje odgovornog lica.

12. Loffe-Sargorodskij, navedeno delo, str. 318-319.

13. Videti Samoščenko, Jurdičeskaja otvetstvennost v sovetском obščestve, »učenie zapiski«, br. 2/1964, str. 31.

b) Odnos krivične i građanske odgovornosti

1. Krivična i građanska odgovornost nisu samo dva posebna oblika pravne odgovornosti već i dva antipoda u svojoj vrsti. I baš zbog toga je potrebno vršiti poređenje među njima. Jer, svaka stvar i svaka pojava najbolje se ogledaju u onome što predstavlja njihovu suprotnost. Dan nam postaje najsvetliji onda kad padne noć, leto najtoplije u hladnu zimu, a dobar čovek najbolji kad smo u društvu sa rđavima. Da nije nepoštenih, ne bi smo znali ko su pošteni, da nije pravde, ne bi smo prepoznali nepravdu, a da nema odgovornosti, ne bi smo znali ni šta je pravo. Kao što se dan rađa zato što je vladala noć, tako se i svaki društveni red zavodi zato što je bilo nereda. A pravna odgovornost dolazi, upravo, kao prinudna mera kojom se uspostavlja red u društvu. To je zajednički cilj i krivične i građanske odgovornosti, ali su im sredstva različita. Kojom ćemo se od njih poslužiti, zavisi od prirode društvenog nereda. Jer, svaki nered ima svoj red kao isključivo svoju suprotnost. Zato i možemo reći da su suprotnosti samo prividno razdvojene i ravnodušne jedna prema drugoj. Među njima, u stvari, postoji najveća harmonija koja ih drži u jednoj celini. To je ono što su filozofi nazvali zakonom jedinstva suprotnosti. U svetlosti toga, postaje jasna i potreba poređenja krivične i građanske odgovornosti.

2. Krivična i građanska odgovornost imaju zajedničku istoriju. U prvo vreme nije se, naime, gotovo ni pravila razlika između krivičnog i građanskog delikta, pa ni razlika između krivične i građanske odgovornosti. I jedna i druga imale su kazneni karakter. Otuda je lice koje prouzrokuje štetu drugome bilo, izloženo merama privatne osvete (tzv. »sistem taliona«). Tek kasnije uslediće sistem **privatne kompenzacije**. Ume, što fizičkog delovanja na štetnika, oštećeni je sada prema njemu isticao zahtev za plaćanje novčane sume čiji je iznos određivan u zavisnosti od okolnosti konkretnog slučaja. Ali je to još uvek bila kazna, a ne naknada. Proces razdvajanja kazne i naknade štete odvijao se veoma sporo i trajao je kroz čitavo vreme postojanja rimskog prava, da bi čak i u njegovim poslednjim danima ostao još uvek sasvim nezavršen. To najbolje svedoči okolnost da je naknada štete dosuđivana u dvostrukom pa i u četvorostrukom iznosu a ne u visini stvarne vrednosti uništenog dobra. S druge strane, postojao je samo ograničen broj građanskopravnih delikata (na primer, nasilje, obmana, krađa itd.) a nije bilo opšteg pravila o naknadi štete.

Danas je, međutim, situacija u ovom pogledu sasvim drukčija. Krivična i građanska odgovornost potpuno su odvojene jedna od druge i postavljene na suprotne polove pravne odgovornosti. Takvo njihovo udaljevanje uslovile su kvalitativne razlike između krivičnih i građanskih delikata. Krivični delikti predstavljaju norme, napad na veće i značajnije društvene vrednosti. Stoga su oni i štetniji po društvo nego građanski delikti, uglavnom, **samo štetni**, ali ne i opasni. Zbog toga su krivični delikti poimenično i zabranjeni, tj. za svę njih je izrečena pojedinačna pretnja pravnim sankcijama. Ona je pravni izraz društvene opasnosti tih delikata. Istina, zabranjeni su i građanski delikti, ali ne isključivo pojedinačnim nabranjem već i na generalne načine.

Razlika između krivičnog i građanskog delikta uočićemo najlakše po karakteru sankcija kojima je njihova zabrana praćena. Znači: po karakteru protivpravnosti. Međutim, protivpravnosti je sekundarno (derivativno) i formalno obeležje delikata. Primarna je klasifikacija po kvalitetu, po njihovoj materijalnoj suštini. Tačnije: prema društvenim odnosima koji su objekt njihovog napada. Ali, izvesni društveni odnosi su objekt i krivičnih i građanskih delikata. Krivični delikti nemaju, naime, svoj sopstveni, specifični objekt. Radnje koje posežu, na primer, na imovinskopravne odnose i lična dobra mogu predstavljati i građanski i krivični delikt; sve zavisi od stepena njihove stetnosti po društvo, odnosno od vrste krivice. Takve su: krađa, neplaćanje alimentacije, nanošenje telesne povrede i sl. U ovim slučajevima delikvent biva podvrgnut krivičnom kažnjavanju ali trpi, paralelno, i određene imovinskopravne posledice. Imajući to u vidu, neki pravni pisci smatraju da jedna ista protivpravna radnja može predstavljati, istovremeno, i krivični i građanski delikt, pa zato govore o »kumuliranju delikata«. Nama se čini da ovo mišljenje nije sasvim tačno. Okolnost da se krivično kažnjavanje može spajati sa posledicama imovinskog karaktera nije dokaz o spajanju u jednoj radnji krivičnog i građanskog delikta. Ne može se, na primer, reći da postoji krađa i prouzrokovanje štete drugome jer krađa bez štete nije ni moguća. Stvar je u tome što šteta pričinjena imovinskim odnosima ima biti naknađena, nezavisno od toga da li je izazvana građanskim ili krivičnim deliktom. Ukoliko je u konkretnom slučaju reč o naknadi štete prouzrokovane krivičnim deliktom, ona se samo uslovno može nazvati građanskom odgovornošću. U stvari, reč je o likvidiranju nekih posledica krivičnog delikta metodima građanskog procesa. Pošto krivično pravo samostalno zabranjuje društveno opasna posezanja na imovinske odnose, krivični delikti se ne kumuliraju sa građanskim, već ih isključuju, stupajući na njihovo mesto. Ono što na prvi pogled liči na »kumuliranje« krivične i građanske odgovornosti, predstavlja, u stvari, samo paralelnu primenu krivičnog kažnjavanja i sredstava građanskog procesa radi likvidiranja jedne od posledica krivičnog delikta. Ako bi smo prihvatili mišljenje da postoji zaista kumuliranje građanskih i krivičnih delikata, teško da bi smo mogli objasniti mogućnost da jedan isti sud izriče i kaznu prema delikventu i dosuđuje pravo na obeštećenje žrtvi krivičnog dela. S druge strane, izgledalo bi kao da kumuliranja ima jedino u slučaju kad o zahtevu za obeštećenje odlučuje odvojeno sud u parničkom postupku. Ta okolnost, međutim, ne menja ništa u kvalitetu učinjenog delikta, jer i parnični sud vrši samo **dopunsko** isleđenje krivičnog delikta koji poseže na imovinske odnose, a ne podvrgava delikventa samostalnoj odgovornosti zbog građanskog delikta. Krivični delikt je, dakle, uvek **samo krivični**, a ne i građanski, u isto vreme bez obzira na to da li se o njegovim imovinskopравnim posledicama sudi u krivičnim ili u građanskom postupku.

3. A sad da pogledamo i поблише razlike između krivične i građanske odgovornosti.

1) Rekosmo da su krivični delikti kao osobito društveno štetni posebno i enumerativno obeleženi u zakonu. Za njih važi princip legaliteta (nullum crimen sine lege). Ne samo što je broj krivičnih delikata unapred ograničen nego su ograničene i sankcije koje se mogu izreći njihovim izvršiocima (nulla poena sine lege). Ograničene su i po vrsti i po obimu,

u smislu minimuma i maksimuma. Krivična odgovornost je dakle, unapred poznata; nepoznat je još samo delikvent koga će ona pogoditi. I baš zato što su njene reāacije unapred određene a mere rigorozne, može delovati zastrašujuće na pravne subjekte, privoleti ih na uzdržavanje od vršenja krivičnih delikata. Građanski delikti, budući manje štetni za društvo, ne zahtevaju poimenično nabranjanje u zakonu. Ali, nije to jedini razlog odsustva njihovog nabranjanja. Stvar je u tome što oni imaju samo dva objekta napada, što mogu ugroziti samo dve vrste društvenih odnosa: imovinske i lične. Njima se napadaju ili imovinska ili lična dobra koja pravo štiti. I to samo pod pretpostavkom da je napad povukao za sobom i štetu u konkretnom slučaju. Stoga, ako se ne zadovoljimo površinskim posmatranjem njihovih neposrednih objekata napada, već proniknemo u dubinu, videćemo da, u stvari, i ne postoji više takvih objekata, nego samo jedan jedini: **imovinskopravni odnos**. Jer, i onda kad oštećeni trpi neimovinsku štetu, mi mu dosuđujemo imovinsku naknadu, ne lećimo njega, već njegovu imovinu. Pošto je samo jedan objekt koji može biti napadnut protivpravnim radnjama koje dovode do primene građansko-pravnih sankcija, sve se te radnje mogu svesti na jedan jedini delikt: **na prouzrokovanje štete drugome**. On se samo pojavljuje u različitim oblicima. Rimski pravnici su u građanske delikte ubrajali jedino tzv. »vanu govorno« prouzrokovanje štete imovini ili ličnosti drugoga. Danas se, međutim, smatra da delikt, u širem smislu, obuhvata i povredu ugovorne obaveze, odnosno zakljućenje zabranjenog pravnog posla. Drugim rećima, svako protivpravno prouzrokovanje štete drugome, svaka povreda tuđeg subjektivnog prava. Iz toga se daje zaključiti da u građanske delikte, za razliku od krivičnih, ne spadaju one ljudske radnje koje stvaraju samo **apstraktnu društvenu opasnost**, koje se svode jedino na nepoštovanje pravne zabrane. Ali, ako je opasnost štete u konkretnom slučaju već stvorena, makar da ona još nije i realizovana, radnja kojom je opasnost izazvana ima obeležje građanskog delikta. Podela protivpravnih radnji na **delikte povrede i delikte ugrožavanja** nije, dakle, nikakva specifičnost krivičnog prava. Razlika između krivičnih i građanskih delikata jeste isključivo u tome što je za prve dovoljna i **sama mogućnost** da opasnost štete nastupi, dok je za druge potrebno konkretna pojava takve opasnosti. A pošto se unapred nikad ne zna kolika će biti šteta, odnosno opasnost od štete, kvantitativni obim sankcija za građanske delikte može se odrediti samo post factum.

2) Sadržina krivične odgovornosti jeste, pre svega, u kažnjavanju delikventa. Ona pogađa ličnost odgovornog lica a često i njegovu imovinu. Ukoliko je skopćana sa imovinskim lišavanjem, postoji i mogućnost da bude zamenjena za neimovinsku sankciju (na primer, novćana kazna za kaznu zatvora). Građanska odgovornost je uvek **imovinske prirode** i sastoji se u naknadi štete, oduzimanju stvari od nezakonitog držaoca i u otklanjanju stvorene opasnosti nastupanja štete. Zbog toga se ona samo posredno može ticati i ličnosti delikventa. Nijedna od građansko-pravnih sankcija ne može se zameniti za neimovinsku sankciju. Osim toga, sankcija mora biti adekvatna učinjenom deliktu, pa se ni imovinskopravne sankcije ne mogu zamenjivati jedna za drugu (na primer, ako je stvorena opasnost štete, može se zahtevati samo njeno otklanjanje a ne i naknada

štete). Kad se odgovornost sastoji u naknadi štete, ona zavisi, pre svega, od njene veličine, dok se krivična odgovornost odmerava prema težini dela i stepenu krivice delikventa.

3) Prema slovu zakona, krivična odgovornost ima za cilj: sprečavanje društveno opasne delatnosti; sprečavanje učinioca da ne čini krivična dela i njegovo popravljanje; vaspitni uticaj na druge da ne čine krivična dela; i uticaj na razvijanje društvenog morala i društvene discipline građana (čl. 3 KZ). Reč je, znači, o **individualnoj** i **generalnoj prevenciji**. Građanska odgovornost, budući mnogo manje uperena prema ličnosti delikventa, ne može imati pretežno preventivni cilj. Ona pogađa imovinu delikventa, a imovina je manje osetljiv gubitak za ljude nego što su njihova lična dobra koja pogađa krivična sankcija. Za građansku odgovornost pojedinci su čak i različito sposobni, a oni najneposredniji ostaju praktično neodgovorni, iako su identifikovani kao delikventi. No, to nikako ne znači da prevencija nije uopšte komponenta građanske odgovornosti. Već smo ranije istakli da je ona svojstvena svakoj vrsti pravne odgovornosti, pa i građanskoj. Stvar je samo u tome što prevencija kod građanske odgovornosti stoji u drugom planu, što je zaklonjena drugim neposrednijim ciljevima sračunatim na uspostavljanje onakvog društvenog odnosa kakav bi postojao da delikt nije uopšte ni izvršen. Krivične kaznene sankcije nemaju, najčešće, tu moć da »povrate« ono što je izgubljeno usled krivičnog delikta, pa zato i mogu imati jedino za cilj da spreče ponavljanje delikata, da se šteta nastala po društvo dalje ne uvećava.

4. Za krivične delikte je karakterističan strogo lična odgovornost izvršioca. Mimo njega, niko drugi ne može biti odgovoran, ni solidarno ni subsidierno. Svako može odgovarati samo za sebe, odnosno za svoje protivpravno ponašanje. Zato u slučaju smrti delikventa, prestaje potreba za krivičnim gonjenjem. Građanska odgovornost se u ovom pogledu znatno razlikuje od krivične. Ona nije neodoljivo vezana za ličnost odgovornog lica pa zato i naslednici delikventa mogu takođe biti odgovorni umesto njega. To je čak i njihova zakonska dužnost. Pored toga, u građanskom pravu postoji mogućnost promene odgovornog lica čak i za njegovog života, putem preuzimanja duga. Zatim, građansko pravo poznaje i odgovornost za drugoga, tj. za tuđe skrivljeno protivpravno ponašanje (na primer, dužnika koji se koristi nekim drugim licem kao svojim pomoćnikom u ispunjenju neke ugovorne obaveze). Konačno, ima mesta i osiguranju od građanske odgovornosti, što se ne može ni zamisliti u krivičnom pravu.

5) Krivična odgovornost zasniva se na krivici delikventa. Onaj ko nije kriv ne može biti odgovoran, pa makar i da je izvršio protivpravnu radnju. Krivica izvršioca krivičnog dela ima biti dokazana i sve dok to ne bude učinjeno, pretpostavlja se da je on nevin. Naprotiv, građanske odgovornosti ima i bez krivice odgovornog lica (tzv. »objektivna odgovornost«). Osim toga, postoje i slučajevi u kojima obaveza naknade prouzrokovane štete pogađa i lice koje nije izvršilo protivpravnu radnju (na primer, ono koje je postupalo u krajnjoj nuždi). Obe ove okolnosti navele su neke pravne pisce na zaključak da krivica i protivpravnost radnje ne spadaju u nužne elemente bića građanskopravnog delikta. Drugim reči-

ma, za razliku od krivičnog, ne postoji i opšti pojam građanskopravnog delikta; on može biti samo konkretan jer nema uvek iste elemente.¹⁴

Međutim, ovo gledište je s pravom osporavano. Tačno je da su sa stanovišta građanskog prava neke štetne radnje zabranjene same po sebi, nezavisno od krivice učinioa, kao što se, s druge strane, ponekad smatra protivpravnom i šteta koja je rezultat dozvoljene radnje. Zbog toga u oba ova slučaja postoji obaveza da se šteta nadoknadi. Ali, ta obaveza nije mera odgovornosti jer nije rezultat izvršenog delikta. Držalac opasne stvari koji njome rukuje sa povećanom pažnjom i lice koje postupaju u krajnjoj nuždi, ne mogu se tretirati kao delikventi. Zakonodavac traži da i oni naknade štetu prouzrokovanu drugome zato što društvo još nije u stanju da to učini iz svojih sredstava. Nalažući im takvu obavezu, zakonodavac ne izražava negativan odnos društva prema njima. Društvo ih ne osuđuje za njihove postupke, već traži samo da naknade drugome štetu čiji rizik ono nije još u mogućnosti da preuzme. U stvari, ovde se koristi samo »model« odgovornosti a ne institut pravne odgovornosti sa svim njegovim atributima. Jer, i građanska odgovornost jeste posledica delikta, kao skrivljene i protivpravne radnje koja je društveno štetna. Uostalom, za građansku odgovornost koja se sastoji u određenom imovinskom davanju nije čak nužan uslov ni šteta. Ona se naprosto nekad i fingira. Takav je, na primer, slučaj kod obaveze plaćanja ugovorne kazne i zatezne kamate.

6) Mada se krivična i građanska odgovornost zasnivaju na krivici delikventa, među njima postoje, ipak, značajne razlike i u ovom pogledu. Pre svega, krivica izvršioca krivičnog dela nikad se ne pretpostavlja, već mora biti dokazana. Zatim, za neke krivične delikte traži se kvalifikovana krivica u obliku umišljaja, dok se kažnjavanje za nehat dopušta samo ako je zakonom tako izričito naloženo. S druge strane, nema mogućnost da se odgovornost za manji stepen krivice unapred isključi, već ona ostaje uvek bezuslovna. Građanska odgovornost se, međutim, vrlo često zasniva na pretpostavljenoj krivici delikventa, u relativnom ili u apsolutnom smislu. Po pravilu, dovoljan je svaki oblik krivice. Šta više, najveći broj građanskih delikata izvršavaju se iz nehata, a ako su učinjeni sa umišljajem, samim tim, često, prerastaju u krivične delikte jer dobijaju povećanu »dozu« štetnosti i postaju društveno opasni. A za običan nehat ugovorna građanska odgovornost može se unapred isključiti, odnosno ograničiti. Osim toga, oštećeni se može i odreći prava da traži naknadu štete koju je pretrpeo usled građanskog delikta, dok se za mnoge krivične delikte učinioci gone i po službenoj dužnosti.

Ali, postoji još jedna značajna razlika između krivične i građanske odgovornosti koja se tiče nesvesnog nehata kao oblika krivice. Prema članu 7, st. 3 našeg krivičnog zakonika, takva krivica postoji kod lica koje nije bilo svesno mogućnosti nastupanja zabranjene posledice, iako je prema okolnostima i **svojim ličnim svojstvima** bilo dužno i moglo biti svesno te mogućnosti. Znači, da onaj ko, s obzirom na svoja lična svojstva, nije mogao da se ponaša drukčije i da izbegne protivpravnu radnju, ne može ni biti proglašen krivim i odgovornim. Krivica je, dakle, **individualni ukor** koji se može učiniti delikventu. U građanskom pravu nes-

14. Matveev, navedeno delo, str. 12 i dalje.

vesni nehat delikventa meri se, međutim, **objektivnim**, a ne subjektivnim merilima. Nehatno postupa svako ko ne pokazuje **tipičnu pažnju** koja se u prometu zahteva. U jednakim okolnostima traži se i jednaka pažnja od svih ljudi, bez obzira na njihova individualna svojstva. Kao obrazac potrebnog ponašanja služi ponašanje čoveka prosečne pažljivosti. Svako ponašanje ispod tog proseka, zaslužuje prekor krivice. O meri pažnje u konkretnom slučaju ne odlučuje individualitet onoga ko je štetnu radnju preduzeo, već odlučuju zahtevi prometa. Zato onaj ko nije ustanju da udovolji tim zahtevima, ne sme se ni upuštati u promet jer ako se upusti, sleduje mu prekor krivice. Ovo shvatanje nije u skladu sa idejom strogo lične odgovornosti, ali takva odgovornost, kao što smo videli, nije ni svojstvena građanskom pravu. Vođenje računa o čistoj individualnim momentima pojedinaca lišilo bi građanski promet potrebne zaštite do jednog određenog stepena, sa kojim može računati svaki njegov učesnik. Jer, kod građanske odgovornosti nije samo reč o ispaštanju zbog krivice, već, u prvom redu, o pravičnoj raspodeli štete; a nju nije moguće postići strogo individualnim merilom krivice¹⁵. Prekor krivice zasniva se ovde na oqeni dela, a ne individualnog izvršioca. Sve u svemu, možemo zaključiti da se krivica izvršioca građanskog delikta **strožije ceni** nego izvršioca krivičnog delikta. Nedostatak krivice sa stanovišta krivičnog prava ne prejudicira pitanje postojanja krivice i sa stanovišta građanskog prava. Onaj ko nije kriv u krivičnopravnom smislu, može još uvek biti proglašen krivim u građanskopravnom smislu. Zato i postoji mogućnost da neko bude oslobođen krivične odgovornosti zbog nedostatka krivice a da ipak bude podvrgnut građanskoj odgovornosti. To znači da su pojam građanskog delikta i građanske odgovornosti i u ovom pogledu širi od istoimenih pojmova u krivičnom pravu.

IV. ZAKLJUČAK I REZIME

1. Život savremenog čoveka sav je protkan društvenim normama raznih vrsta. Među njima su najčvršće i najefikasnije pravne norme. Njihova povreda predstavlja najteži ljudski greh, koji se naziva »pravni deliktom«. To je opšti pojam do kojeg se došlo putem apstrakcije, a takvi pojmovi su uvek, manje ili više, sporni. Pravne norme su, međutim, konkretne i spadaju uvek u neku od postojećih grana pravnog sistema. Stoga se njihova povreda i ne može označavati isključivo jednim ovako apstraktnim pojmom. I delikti su, naime, uvek konkretni, sa puno individualnih odlika. Oni se pojavljuju jedino kao krivični, administrativni disciplinski, građanski i sl., a nikad samo kao »pravni«. Pojam »pravni delikt« jeste jedna misaona sinteza ovih delikata, opšti ili genusni pojam za sve njih. Ima čak i mišljenja da je on suviše »nategnut« jer se pojedini delikti međusobno toliko razlikuju da je nemoguće utvrditi njihova zajednička obeležja. Nama se čini da je ovoliko naglašavanje individualnosti pravnih delikata preterano. Razlike među njima postoje, ali one nisu takve da isključuju svaku mogućnost uopštavanja. Naprotiv, uopštavanje je i moguće i korisno za pravnike. Drugo je pitanje koja se sve pravno

15. Larenz, Lehrbuch des Schuldrechts, 7 Auflage I Band, Alldemeiner Teil, str. 223.

nekorentna ponašanja mogu unositi u pojmovni okvir »pravnog delikta«. Nama se čini da u njega treba stavljati jedino one ljudske radnje koje predstavljaju »udarac« pravnom poretku, koje su »protivne pravu« a ne samo da nisu u skladu sa njim. Jedino takve radnje mogu biti društveno štetne, tj. nanositi štetu ili stvarati opasnost štete za članove društva ili njihove institucije. Ako je akter tih radnji naneo štetu sebi samom, nije reč o deliktu. Prema tome, delikt nije svako nepoštovanje prava. Na to treba dodati i okolnost da pravni delikt pretpostavlja još i svesno ljudsko ponašanje. Onaj ko nije bio niti je mogao biti svestan svoje radnje i njene posledice, odnosno ko se nije mogao uzdržati od njenog vršenja, ne može se smatrati delikventom. A bez delikventa nema ni delikta.

2. Protiv pravnih delikata društvo se bori pravnim sankcijama. To su one prinudne mere kojima je zaprećeno svakom delikventu, tj. svakom onome ko prekrši svoju pravnu obavezu koju ima u tuđem interesu. Za neizvršavanje »obaveza u sopstvenom interesu« ne primenjuju se pravne sankcije, jer društvo ne može pojedince prisiljavati da rade u svome interesu. Prema takvim »prekršiocima« prava primenjuju se pravne posledice druge vrste. Sankcije su, dakle, samo one pravne posledice koje se nadovezuju na delikt. Jedino delikventu treba primenom sankcije dokazati autoritet prava.

3. Ako prihvatimo potrebu za opštim pojmom pravnog delikta, složićemo se i sa potrebom opšteg pojma »pravne odgovornosti«. I ovaj pojam ima takođe genusni karakter za više različitih pojavnih oblika odgovornosti. Pravna odgovornost se sastoji u primeni i realizaciji pravne sankcije prema delikventu. Međutim, ako svaku meru prinude izjednačimo sa sankcijom, onda bi pojam »odgovornost« bio nešto uži od pojma »pravna sankcija«. Kao »odgovornost« možemo označiti samo onu pravnu sankciju koja je praćena društvenom osudom ili prezirom prema licu koje se sankciji podvrgava. Odgovornost je, znači, uvek sankcija, ali sankcija nije uvek i odgovornost. S druge strane, mišljenja smo da za odgovornost, pored prinude i osude, nisu nužne i neke druge neprijatne posledice dopunskog karaktera, u vidu ličnog ili imovinskog lišavanja delikventa. Zato smatramo da i prinuđivanje na izvršenje dobrovoljno preuzete obaveze spada takođe u odgovornost. Uostalom, lice koje se prinuđava da izvrši obavezu već je, samim tim, lišeno određene slobode: mogućnosti da samo odlučuje o svome dugu.

4. Razlika između krivične i građanske odgovornosti je više u tome što su one drukčije nego što su suprotne jedna drugoj. Reč »odgovornost« mnogo više je prikladna za krivično nego za građansko pravo jer podseća na kaznu. Ali, ako je već koristimo i tamo, valja imati na umu da sve imovinskopravne posledice ne spadaju u mere odgovornosti, već u pravne sankcije u širem smislu. Nema ni građanske odgovornosti bez delikta i delikventa. Zato kad se kaže »dužnik duguje a njegova imovina odgovara«, to treba shvatiti samo kao jednu stilsku figuru. Značenje tih figura, zbog prevelike njihove simbolike, nikad nije potpuno precizno. Zna se, naime, da imovinu ne čine ljudi, a samo su oni sposobni da postanu delikventi i da budu podvrgnuti odgovornosti. U tom pogledu nema nikakve razlike između građanske i krivične odgovornosti. Njihove razlike proističu iz karaktera pravnih sankcija koje ih sačinjavaju i svrhe koja

im je predodređena, a ne iz odgovornih subjekata. Krivičnopravne sankcije su strožije i teže pogađaju odgovorna lica nego građanske. Ova razlika donekle se ublažava individualnim merilom krivice izvršioca krivičnog dela i tzv. »humanizacijom kazne«. Krivična i građanska odgovornost predstavljaju najvažnije oblike pravne odgovornosti u savremenom društvu. Njih se ne možemo odreći još za duže vreme. Moralna odgovornost, koja treba da ih zameni još je veoma neefikasna i nedovoljna za zaštitu društva. Ona čak nije, često, ustanju ni da potpomogne i dopuni pravnu odgovornost. Jer, kako bi se inače mogla drukčije objasniti okolnost da ljudi koji su kao nekadašnji rukovodioci bili suđeni zbog privrednog kriminala, posle izdržane kazne, ponovo zauzimaju rukovodeće položaje i ponovo dolaze u sukob sa zakonom. Pravo je, nema sumnje, osuđeno na odumiranje, ali ono to ne može i ne sme otpočeti pre roka. Dok čovek svoju pravni svest ne zameni isto tako jakom moralnom svešću, ne možemo se lišiti pravne odgovornosti.

Le délit juridique, la sanction juridique et la responsabilité juridique

— Conclusion et résumé —

1. La vie de l'homme contemporain est imprégnée de normes sociales de types différents. Parmi ces normes les plus solides et les plus efficaces sont les normes juridiques. L'atteinte portée à ces normes représente le plus lourd péché humain, qu'on appelle »le délit juridique«. C'est la notion générale à laquelle on arrive par la voie de l'abstraction, et de telles notions sont toujours, plus ou moins, contestables. Les normes juridiques sont, cependant, concrètes et elles sont renfermées toujours dans l'une des branches existantes du système juridique. C'est pourquoi la violation de ces normes ne peut pas être désignée exclusivement par une notion aussi abstraite. En effet, les délits sont toujours concrets, avec plusieurs qualités distinctives individuelles. Ils apparaissent uniquement comme délits pénaux, administratifs, disciplinaires, civils et jamais comme »délits juridiques«. La notion de »délict juridique« est une synthèse réfléchie de ces délits, la notion générale ou générale pour tous ces délits. De plus, selon certaines opinions cette notion est trop »tendue«, car certains délits diffèrent entre eux à un tel point qu'il est impossible de déterminer leurs caractéristiques communes. Il nous semble qu'une telle accentuation de l'individualité des délits juridiques est exagérée. Il y a des différences entre eux, mais elles ne sont pas telles qu'elles excluent toute possibilité de généralisation. Au contraire, la généralisation est possible et utile aux juristes. C'est une autre question quels sont les comportements juridiquement incorrects qui peuvent être inclus dans le cadre abstrait du »délict juridique«. Il nous semble que dans ce cadre il faut enclâsser seulement les actes humains qui représentent un »coup« à l'ordre juridique, qui sont »contraires au droit« et non seulement qu'ils ne sont pas en conformité avec le droit. Seuls de tels actes peuvent être socialement nuisibles, c'est-à-dire ils peuvent causer des dommages ou créer le danger de dommage aux membres de la société ou à leurs institutions. Si l'acteur de ces actes a causé un dommage à soi-même, il ne s'agit pas d'un délit. Par conséquent, toute inobservation du droit n'est pas un délit. Il faut y ajouter la circonstance que le délit juridique suppose aussi le comportement humain conscient. Celui qui n'était pas conscient et qui ne pouvait pas être conscient de son acte et de ses conséquences ou qui ne pouvait pas se retenir de son exécution ne peut pas être considéré comme délinquant. Or, quant il n'y a pas de délinquant il n'y a pas de délit.

2. Contre les délits juridiques la société lutte par les sanctions juridiques. Ce sont les mesures coercitives par lesquelles on menace chaque délinquant, c'est-à-dire toute personne qui enfreint son obligation juridique qu'elle a dans l'intérêt d'autrui. Pour l'inexécution des obligations dans l'intérêt propre les sanctions juridiques ne sont pas appliquées, car la société ne peut pas contraindre les individus de travailler dans leur intérêt. A l'égard de tels transgresseurs du droit sont appliquées les conséquences juridiques d'un autre genre. Les sanctions sont, donc, seulement les conséquences juridiques qui se rattachent au délit. Uniquement au délinquant il faut prouver par l'application de la sanction l'autorité du droit.

3. Si nous admettons la nécessité de la notion générale du délit juridique nous acquiescerons aussi à la nécessité de la notion générale de la «responsabilité juridique». Cette notion a aussi le caractère générique pour plusieurs formes de manifestation différentes de la responsabilité. La responsabilité juridique consiste dans l'application et la réalisation de la sanction juridique envers le délinquant. Cependant, si nous identifions toute mesure de coercition avec la sanction, alors la notion de la «responsabilité» serait un peu plus restreinte que la notion de la «sanction juridique». En tant que «responsabilité» nous pouvons désigner seulement la sanction juridique qui est suivie de la condamnation sociale ou du mépris de la personne qui est soumise à la sanction. Cela signifie que la responsabilité est toujours la sanction, mais la sanction n'est pas toujours la responsabilité. D'autre part, nous sommes d'avis que pour la responsabilité, outre la contrainte et la condamnation ne sont pas nécessaires aussi d'autres conséquences déplaisantes de caractère complémentaire sous forme de privation personnelle ou des biens du délinquant. C'est pourquoi nous estimons que la contrainte de l'exécution de l'obligation acceptée de bon gré doit être considérée également comme responsabilité. Par ailleurs, la personne qui est contrainte d'exécuter l'obligation est, de ce fait même, privée de la liberté déterminée: de la possibilité de décider seule de sa dette.

4. La différence entre la responsabilité pénale et la responsabilité civile est plutôt dans la fait qu'elles sont distinctes qu'elles ne sont contraires l'une à l'autre. Le mot «responsabilité» est beaucoup plus conforme au droit criminel qu'au droit civil car il rappelle la punition. Mais si déjà nous employons cette expression aussi en droit civil, alors il faut avoir en vue que toutes les conséquences juridiques relatives aux biens ne rentrent pas dans le cadre des mesures de responsabilité, mais elles sont des sanctions juridiques dans un sens plus large. Il n'y a pas de responsabilité civile sans délit et délinquant. C'est pourquoi lorsqu'on dit «le débiteur et ses biens répondent», il faut le comprendre seulement comme une figure de style. La signification de ces figures, à cause de leur trop grande symbolique, n'est jamais tout à fait précise. On sait, en effet, que les biens ne sont pas constitués par les hommes, or seuls ils sont capables de devenir des délinquants et d'être soumis à la responsabilité. A ce sujet il n'y a aucune différence entre la responsabilité civile et la responsabilité pénale. Leurs différences découlent du caractère des sanctions juridiques qui les constituent et du but qui leur est prédestiné, et non point des sujets responsables. Les sanctions de droit criminel sont sévères et elles frappent plus fortement les personnes responsables que les sanctions civiles. Cette différence est atténuée jusqu'à un certain point par le critère individuel de la faute de l'exécuteur de l'infraction et par ce que l'on appelle «l'humanisation de la peine». La responsabilité pénale et la responsabilité civile représentent les formes les plus importantes de la responsabilité juridique dans la société contemporaine. Nous ne pouvons pas renoncer à elles pendant une période encore assez longue. La responsabilité morale qui doit les remplacer est encore très inefficace et insuffisante pour la protection de la société. Bien souvent elle n'est même pas en état d'aider et de compléter la responsabilité juridique. Car, comment pourrait-on, du reste, autrement exhorter la circonstance que les hommes qui étaient en tant qu'anciens dirigeants condamnés pour délit économique, après avoir purgé leur peine, occupent de délit économique, après avoir purgé leur peine, occupent de nouveau des postes dirigeants et viennent de nouveau en conflit avec la loi. Le droit est, incontestablement, condamné au dépérissement, mais cela ne peut pas et ne doit pas commencer avec le délai. Tant que l'homme ne réussit à remplacer sa conscience juridique par une conscience morale aussi forte, nous ne pouvons pas nous priver de la responsabilité juridique.